

Inhoud

1	De vondst	9
2	Erika/Erica	16
3	Een knacker	25
4	De knuppel van Diepgrond	33
5	Een geïsoleerde hel	39
6	Bulten	45
7	Een Nederlands kamp	51
8	De Joden van Erika	63
9	Een leven op campings	71
10	Een wiedergutmachung	77
11	De jacht op onderduikers	82
12	Dynamiek van de herinnering	90
13	'Ze hadden de poort moeten laten staan'	97
14	Achter slot en grendel	105
15	Van kamp tot camping	113
16	Trauma	122
17	Het dodelijkste kamp	130
18	Bij het grofvuil	139
19	De Ommenaren	145
20	Een wirwar van kampen	154
21	Een ongemakkelijk verleden	162
22	De melkfabriek	170
23	Zwijgplicht	179
24	Doodgewone mannen?	188
25	De beul van Ommen	192
26	De jeugdcoach van Ajax	199

27	De afrekening	204
28	Een foute opa	214
29	Solliciteren voor kampbewaker	221
30	Een innerlijk moreel kompas	231
31	Collectief geheugenverlies	237
32	Alles weten is alles vergeven	241
33	De laatste nazi's	246
34	Het zwijgen doorbroken	253
35	Terug bij af?	258
	Dankwoord	263
	Noten	266
	Bibliografie	282

De vondst

‘Dan kun je elk citaat van opa laten beginnen met “godverdomme”, dat is mooi overzichtelijk.’ Aan het woord is mijn vader, ik heb net verteld dat ik een boek wil schrijven over mijn opa, de vader van mijn vader.

Mijn opa had een dikke bos donker haar dat maar niet grijs werd, dikke wenkbrauwen en een scherpe kaaklijn. Als kind fantaseerde ik dat hij afstamde van zigeuners, en ik dus ook. Ik voelde altijd een vanzelfsprekende band met deze man. Ik hield ervan hoe hij telkens grapjes maakte en hoe hij vol zat met avonturenverhalen.

Maar ik ving ook weleens een glimp op van zijn soms moeilijke karakter. Als hij bijvoorbeeld bij ons aan de deur stond en mijn vader hem ter begroeting een hand wilde geven: mijn opa liep gewoon door naar binnen, de uitgestoken hand negerend. Of wanneer hij weer eens ruzie bleek te hebben met al zijn burens op de camping, waar hij permanent woonde. Hij steigerde als mensen hem vertelden wat hij moest doen. Zijn gevleugelde uitspraak was dan ook: ‘Ik ben Jan den Boer en ik doe wat ik wil.’ Als hij boos was ging dat briesend. ‘IK BEN JAN DEN BOER EN IK DOE WAT IK WIL!’

Op verjaardagen onttrok mijn opa zich altijd aan het gezelschap. Meestal zat hij in een hoekje de krant te lezen, zonder zich te mengen in de gesprekken. Als hij opbelde en ik nam de telefoon op, dan informeerde hij nooit eerst hoe het met mij ging maar vroeg hij meteen bars: ‘Is je vader er?’

Als kleindochter zag ik vooral zijn andere kant. Ik zag dat hij zijn best deed. Zo kwam hij op een dag op bezoek toen ik een jaar of twaalf was. In plaats van dat hij meteen doorstormde naar de werk-

plaats of het kantoor van het bouwbedrijf, waar wij als gezin naast woonden, ging hij bij mij aan tafel zitten. ‘Hoe gaat het op school?’ vroeg hij. Mijn moeder stond verbaasd in de deuropening te kijken. ‘Dit heb ik hem nog nooit zien doen,’ verklaarde ze later.

Ik had altijd het idee dat zijn onhebbelijkheden te maken hadden met de oorlog. In de familie was het bekend dat mijn opa aan het eind van de Tweede Wereldoorlog in Westerbork had gezeten. Het was een gegeven, we hadden het er nooit echt over. Niet omdat het een taboe was, maar meer omdat we er zo weinig over wisten. En mijn vader, die vaak met mijn opa in de clinch lag, kapte het onderwerp meestal af, alsof hij zijn vader geen excuus wilde verlenen voor zijn gedrag. Over de reden waarom hij in een kamp had gezeten, als niet-Joodse man, wisten we alleen dat het iets te maken had met Joodse onderduikers. Maar de details hiervan kende ik niet en opa zelf sprak er met geen woord over.

In 2009 koos ik als masteropleiding Holocaust- en Genocidestudies aan de Universiteit van Amsterdam, die deels werd verzorgd door het NIOD, het instituut voor de bestudering van oorlogen, de Holocaust en andere genociden. Ik was geïnteresseerd in hoe mensen in de ban kunnen raken van geweld en hoe een samenleving daar achteraf, als het normale leven weer is teruggekeerd, mee omgaat.

Als mensen vroegen waar mijn fascinatie vandaan kwam wuifde ik het weg. ‘Ik vind het gewoon interessant,’ antwoordde ik dan. Ik vond het altijd een ongemakkelijke vraag. Ik denk omdat ik ergens wist dat ik met dit antwoord niet helemaal eerlijk was; ik wist dat mijn opa er iets mee te maken had. Maar het voelde gek om dat hardop uit te spreken. Wat had zijn oorlogsverleden met mij te maken?

Na een collegedag praatte ik nog even na met de docent. Ik vertelde hem dat mijn opa in de laatste oorlogsmaanden in Westerbork had gezeten. ‘Dat is vreemd. Zover ik weet werden daar op het eind geen nieuwe gevangenen meer naartoe gebracht,’ antwoordde hij. ‘Maar er zijn altijd verhalen die anders zijn dan je denkt,’ voegde hij daaraan toe toen hij mijn verwarde blik zag. Later zou ik ontdekken hoeveel waarheid er in deze uitspraak zat.

Toen ik het er met mijn moeder over had, opperde die dat het natuurlijk ook zou kunnen dat opa iets heel erg fout had gedaan in de oorlog, dat hij er daarom niet over wilde praten.

Nadat mijn opa negentig werd besepte ik dat als ik meer wilde weten over zijn verleden, er nog maar weinig tijd was. Ondanks dat ik wist dat hij het eigenlijk niet wilde, besloot ik hem te vragen of ik hem mocht interviewen. Tot mijn verbazing stemde hij ermee in. Ik bereidde alles voor, leende een goede filmcamera en microfoon en zou op een zondagochtend in mei bij hem op bezoek gaan. De avond ervoor belde hij op. Dat deed hij eigenlijk nooit, dus ik vermoedde dat het geen goed nieuws zou zijn. 'Ik wil onze afspraak afzeggen,' zei hij. 'Ik wil er niet over praten. Ik kan het niet.' Het was de eerste keer dat ik mijn opa hoorde huilen.

Een paar dagen later ging ik alsnog bij hem op bezoek, niet om hem te interviewen, maar gewoon om te kijken hoe het met hem ging. Mijn opa woonde in een stacaravan op een camping in het Twentse plaatsje Haaksbergen. Mijn oma had een flatje in Zwolle. Samenwonen deden ze maar een paar dagen in de week. Ik trof hem alleen, rommelend in zijn schuurtje, waar hij al zijn gereedschap bewaarde. Hij was altijd dingen aan het bouwen en het timmeren. Stilzitten was niets voor hem.

Zijn kleine stukje erf zag er keurig uit, zoals altijd. Het grasveldje naast zijn caravan had hij jaren geleden al vervangen door kunstgras. Op de wand van de caravan, aan de kant van de houten veranda, zat een sticker geplakt met de tekst AMERICA IS #1. Mijn opa was dol op Amerika. Op hoogbejaarde leeftijd was hij daar zelfs een paar keer op campervakantie geweest, en sindsdien droeg hij alleen nog maar spijkerbroeken. Voor hem symboliseerde Amerika een gevoel van vrijheid, en dan met name vrij zijn van een betuttelende overheid, zoals hij die in Nederland ervoer.

Binnen schonk mijn opa een glaasje chocolademelk in voor zichzelf en ik kreeg een kopje Senseo-koffie met een koekje. Hij vond het altijd leuk om te horen over de bandjes waar ik in speelde en over de studentenkamer waar ik woonde, midden op de Wallen in Amsterdam. Hij beweerde zelfs dat hij daar nog de klinkers had gelegd, in

zijn tijd als opzichter in de wegebouw in Amsterdam. Hij vertelde er graag over, bijvoorbeeld hoe ze als ze wegen moesten aanleggen in de buitengebieden daar 's nachts bleven slapen, allemaal jongemannen. En hoe ze dan in de omliggende weilanden op zoek gingen naar paarden om illegale races mee te houden.

Ik genoot bij dit soort verhalen van zijn pretoogjes en kwajongensblik. Maar tijdens dit bezoek maakte opa een gespannen indruk, hij was er duidelijk niet bij met zijn hoofd. En toen begon hij uit het niets opeens te vertellen, alsof hij werd overspoeld door een golf van herinneringen waar hij zich niet tegen kon verzetten.

Hij vertelde dat hij in de oorlog was opgepakt, omdat de Duitsers erachter waren gekomen dat ze thuis Joodse onderduikers hadden. Hij moest mee naar het bureau om te vertellen waar de onderduikers waren, maar dat wist hij niet. Ze waren net ergens anders naartoe gebracht en hij had het adres niet. En toen begon het slaan. Ze slokten hem op in Westerbork. Toen hij vrijkwam, aan het einde van de oorlog, was hij broodmager. Hij had geen fiets en geen vervoer. Verzwakt en ondervoed moest hij lopend terug naar Rotterdam, waar hij samen met zijn moeder en zijn zus woonde.

En opeens was het afgelopen, ondanks alle vragen die ik nog had. Hij was totaal uitgeput. Zijn woordenstroom overrompelde me, maar vooral ook zijn kwetsbaarheid. Zoals hij daar zat in zijn stoel, in zijn witte hemd en zijn blote gerimpelde armen.

Een paar dagen later belde mijn tante op. 'Wat heb je gedaan met opa,' klonk het verontwaardigd. 'Hij is al dagen helemaal van slag!' Ik schrok van haar woorden en voelde me schuldig. Daarna durfde ik hem niet meer naar de oorlog te vragen. Niet veel later viel mijn opa van een stoel, waar hij bovenop was geklommen om iets te pakken. Hij kwam in het ziekenhuis terecht en werd geestelijk en lichamelijk nooit meer de oude, tot hij in 2018 uiteindelijk overleed, op zesennegentigjarige leeftijd.

Een week na zijn overlijden verzamelen we ons met de hele familie in het kleine, bedompte zaaltje van het uitvaartcentrum in Usselo. Hoe weinig we ook van hem weten, we doen toch een poging om te

duiden wie mijn opa eigenlijk was. Mijn tante opent het afscheid door te zeggen dat hij ook moeilijke kanten had. Dat hadden we van tevoren afgesproken, in de zaal zitten ook mensen die opa erg heeft gekwetst. Dan beschrijft ze zijn leven, en het gaat al snel over de oorlog. Ze vertelt ook iets wat ik nog niet wist, namelijk dat opa zelf ook ondergedoken zat, in Edam om precies te zijn, om de tewerkstelling te ontlopen. En ze vertelt dat hij werd gearresteerd toen hij melk probeerde te stelen bij een melkfabriek in Drenthe. Mijn tante had de feiten zo goed mogelijk op een rijtje gezet. Maar hoe dat precies zat met die onderduikers en hoe dat verband hield met Edam en met de melkfabriek, wordt mij niet helemaal duidelijk.

Ook ik spreek een paar woorden en vertel over een herinnering die bepalend is voor hoe ik hem zie. Als ik vroeger op school een rapport had met goede cijfers, dan vond hij die cijfers nooit zo belangrijk. Zijn interesse werd pas echt gewekt als ik vertelde over kattenkwaad dat ik had uitgehaald. Opa vond het altijd leuk als je een beetje inventief met de regels omging, als iets onconventioneel of tegendraads was. Ook typeerde het hem dat hij nooit oordeelde over mensen, hoe gek ze er ook uitzagen of hoe onaangepast hun gedrag ook was. Alsof hij alles al had gezien en nergens meer van opkeek. Als afscheid speel ik 'Like a Rolling Stone' van Hank Williams op mijn gitaar. Over een reiziger die nergens thuis is. Voor mijn gevoel gaat dat liedje ook een beetje over mijn opa.

Terug in Amsterdam mijmer ik over de crematie. Nu treft het me pas echt hoe weinig ik van hem weet, van de man die ik zo vaak heb gezien en met wie ik zoveel uren heb doorgebracht. 's Nachts in bed blijven mijn gedachten maar doormalen, over Westerbork, over het gesprek met de docent, over opa en hoe hij daar zat in zijn stoel toen hij mij voor het eerst vertelde over de oorlog.

Dan heb ik een ingeving. Als hij in Westerbork heeft gezeten, staat dat misschien wel ergens geregistreerd. Ik pak mijn telefoon en zoek de contactgegevens van Herinneringscentrum Westerbork. Zonder er langer over na te denken typ ik een mail met de simpele vraag of zij informatie hebben over opa, J.J.H. den Boer, geboren op 10-10-1921. Ik druk op Versturen en val daarna in slaap.

Ik was al bijna vergeten dat ik had gemaaild en schrik een beetje als ik een week later antwoord krijg. Snel open ik het bericht, maar ik snap niet wat er staat. ‘Het is vrijwel uitgesloten dat hij in Kamp Westerbork heeft gezeten,’ schrijft de medewerker over mijn opa. Ik lees de tekst nog eens. Uitgesloten dat hij in Westerbork zat? ‘Ik heb in onze archieven geen enkele aanwijzing daarvoor kunnen vinden,’ vervolgt het bericht. Er is vast een fout gemaakt, denk ik, en ik controleer of ik zijn naam en geboortedatum wel goed heb doorgegeven. Maar alles klopt.

En er staat nóg iets in de mail. Ze hebben wel een kaartje met de naam van mijn opa kunnen vinden in de centrale database van het Rode Kruisarchief. Dit kaartje betekent waarschijnlijk dat er in dat archief een dossier van hem ligt, verklaart de medewerker. In de bijlage van de mail vind ik een scan van de archiefkaart. Het is een nogal vergeeld formulier, aan beide kanten met blauwe pen ingevuld. Er staat: *Johannes Josua Hendrik den Boer, geboren op 10-10-21 in Rotterdam*. Er gaat een rilling door mijn lijf.

Ik probeer het kaartje nog verder te ontcijferen. Bij ‘vroeger adres’ staat *Lingerzijde 2, Edam*. Daar had mijn tante het ook over, bedenk ik opgewonden, daar zat hij ondergedoken tijdens de oorlog.

Ook op de achterkant van het formulier staat nog wat met pen gekrabbeld. Het is moeilijk te lezen, maar uiteindelijk ontcijfer ik ‘29-9-1964 Inl. pol. De Wijk (Dr)’. En daaronder: ‘Komt voor op lijst Ommen met welke data?’ En daar weer onder, met een andere penkleur, alsof het op een ander moment is toegevoegd, het verwarrendste zinnenstuk van allemaal: ‘Niet op lijst Kamp “Erica”’.

Wat is dit? Ik snap er niks van. Ik bel Piet, mijn vader, en vertel wat ik heb gevonden. Piet denkt dat de achterkant van het formulier betekent dat opa tijdens de oorlog door de politie is gearresteerd in De Wijk, een plaatsje in Drenthe. Wat deed hij daar? En wat betekent ‘lijst Ommen’ en dat hij niet staat op lijst Kamp ‘Erica’? We hebben allebei geen idee. Ik benader het Rode Kruisarchief waaruit de kaart afkomstig is, maar krijg vrijwel meteen een automatisch bericht: het archief wordt verhuisd en een antwoord laat nog even op zich wachten.

Wat is Kamp 'Erica'? Zou dit ook een kamp zijn uit de Tweede Wereldoorlog? Ik heb er nog nooit van gehoord. En als het een kamp is, heeft mijn opa daar dan wel of juist niet gezeten? Zelf heeft hij Kamp Erica nooit genoemd, bevestigen ook mijn vader en mijn tante als ik ernaar vraag. En wie heeft die archiefkaart eigenlijk gemaakt, met welk doel? En waarom pas in 1964? Wat ik al helemaal niet begrijp: waarom vertelde opa dat hij in Westerbork zat terwijl dit, zo blijkt nu, helemaal niet zo was?

De vondst van deze raadselachtige archiefkaart vormde de aanleiding voor het schrijven van dit boek. Wie weet, zo dacht ik, is er nog meer informatie over mijn opa te vinden en lukt het me om te reconstrueren wat hij meemaakte in de oorlog.

Maar tijdens mijn zoektocht bleek het verhaal al snel vele malen groter te zijn. Ik stuitte op een episode uit de Tweede Wereldoorlog die mij volledig onbekend was. Meer nog dan dat het een familiegeschiedenis is, onderzoekt dit boek een zwarte bladzijde uit de Nederlandse geschiedenis. Een verborgen geschiedenis waar we tot op heden maar moeilijk mee in het reine kunnen komen.

Erika/Erica

Wat zou mijn opa ervan vinden dat ik in zijn verleden ga graven? Hij wilde juist onvindbaar zijn. Hij had altijd zijn paspoort bij zich en een portemonnee vol met geld. Alsof hij klaar was om te vluchten. Zijn niet traceerbaar willen zijn gaf nogal eens wat irritaties. Zo liet hij nooit weten dat hij langskwam. Mijn ouders hadden een aannemersbedrijf aan huis, en het kwam niet altijd uit als mijn opa zomaar binnen kwam stormen. Maar bellen om een afspraak te maken deed hij niet. Ook vertelden mijn opa en oma nooit wanneer ze weer naar Spanje zouden vertrekken, waar ze altijd overwinterden, of wanneer ze weer terug zouden komen. Ze waren opeens weg en opeens waren ze weer terug. Zelfs hun eigen kinderen mochten niet weten wat ze van plan waren.

Ik kan mij de woede van mijn opa nog herinneren toen er in de Hengelose krant een artikel verscheen over het bouwbedrijf van mijn vader en zijn broer Jan. Twintig jaar nadat ze als broers een timmermansbedrijfje waren begonnen, was het uitgegroeid tot een groot aannemersbedrijf met vijftien man personeel, en de krant wilde er een stukje over schrijven. De journalist pakte flink uit en wijdde zelfs een paar woorden aan hun privésituatie, waarbij hij onder meer vermeldde dat ook de ouders van mijn vader in Hengelo woonden. Hoewel het een klein detail was, was het slordig van de journalist. Want mijn opa woonde niet in Hengelo, hij had zich jaren eerder laten uitschrijven uit Nederland. Zijn officiële adres was in Israël, bij zijn tweede dochter, die met een Joodse man was getrouwd. In werkelijkheid verbleef mijn opa in zijn stacaravan in het nabijgelegen Haaksbergen.